

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ДӘСТҮРЛІ ДІН ӨКІЛДЕРІ
РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ДУХОВЕНСТВА В КАЗАХСТАНЕ
REPRESSED REPRESENTATIVES OF THE CLERGY IN KAZAKHSTAN**

ХҒТАР 03.20.00

1920-1953 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІН САЯСАТЫ

Кенжетаев Досай Тұрсынбайұлы^{1*}

¹Философия ғылымдарының докторы, профессор, Түркология ғылыми-зерттеу институтының директоры. Қазақстан, Түркістан қ. E-mail: dosaykz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0507-1011>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. «1920-1953 жылдар аралығындағы Қазақстандағы дін саясаты» тақырыбы аз зерттелген салалардың қатарына жатады. Біріншіден, бұл кезең «Сталиндік репрессия» ретінде танылғандықтан да нәтижесі белгілі деп қорытылған. Екіншіден, кеңестік режим атеистік идеологияға негізделгендіктен де, ол кезеңде дін, діни білім, діни тәжірибе, діни таным мен діни сана туралы дәстүрлі теологиялық тіпті, дінтанушылық зерттеулер өте аз болды. Үшіншіден, бұл кезеңде де дін құбылысы өзінің жандылығын, экзистенциялық тіршілігін жоғалтқан емес. Жоғалтпағандығының дәлелі – кеңестік режимнің де арнайы дінге қатысты саясаты, методологиялық негіздемесі, ұстанымдары мен идеясы болған. Сондықтан да дінге қатысты теріс, бұрмаланған, нәтижесі нақты өзгермес қалыптар жасалған деп тұжырымдалған.

Түйін сөздер: Дін, Кеңес үкіметі, діни қызметкерлер, дінге қарсы күрес, наразылық, атеистік идеология, діни ғимараттарды жабу.

МРНТИ 03.20.00

РЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ С 1920 ПО 1953 ГОДЫ

Кенжетаев Досай Тұрсынбаевич^{1*}

¹Доктор философских наук, профессор, директор НИИ тюркологии. Казахстан, г. Туркестан. E-mail: dosaykz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0507-1011>

*Автор-корреспондент

Аннотация. Тема "Религиозная политика в Казахстане с 1920 по 1953 годы" относится к числу малоизученных областей. Во-первых, этот период также считается известным, потому что он признан «сталинскими репрессиями». Во-вторых, даже потому, что советский режим был основан на атеистической идеологии, в тот период было очень мало традиционных богословских и религиозных исследований религии, религиозного образования, религиозного опыта, религиозного познания и религиозного сознания. В-третьих, даже в этот период явление религии не утратило своей живости, экзистенциальности. Доказательством того, что советский режим также имел политику, методологическое обоснование, позиции и идеи в отношении специальной религии. Поэтому было высказано предположение, что по отношению к религии созданы отрицательные, искаженные, не меняющие четкого результата формы.

Ключевые слова: религия, советское правительство, духовенство, борьба с религией, протесты, атеистическая идеология, закрытие религиозных зданий.

IRSTI 03.20.00

RELIGIOUS POLICY IN KAZAKHSTAN FROM 1920 TO 1953

Kenzhetaev Dosai Tursynbaevich^{1*}

¹Doctor of Philosophy, Professor, Director of the Research Institute of Turkology. Kazakhstan, Turkestan. E-mail: dosaykz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0507-1011>

*Corresponding author

Abstract. The topic "Religious policy in Kazakhstan from 1920 to 1953" is one of the least studied areas. First of all, this period is recognized as the "Stalinist repression", and the result is summarized as known. Secondly, even because the Soviet regime was based on an atheistic ideology, in that period there was very little traditional theological and religious research on religion, religious knowledge, religious experience, religious knowledge and religious consciousness. Thirdly, even during this period, the phenomenon of religion has not lost its liveliness, existential existence. The proof that it did not lose is that the Soviet regime also had a policy, methodological justification, positions and ideas regarding special religion. Therefore, in relation to religion, it is argued that negative, distorted, and the result is clearly unchangeable.

Key words: religion, soviet government, priests, anti-religious struggle, protest, atheistic ideology, closure of religious buildings.

Кіріспе. Қазақстан тұрғысынан алғанда, кезінде Патшалы Ресей миссионерлері тарапынан қазақ мәдениеті, фольклоры, сенімі, тілі, әдебиеті, мифологиясы мен әдет-ғұрыптарына байланысты терең этнографиялық зерттеу жұмыстары жүргізілгендігі белгілі. Міне осы мол материал әрі қарай да сарапталып, кеңестік идеологиялық режим мүддесі үшін қолдануда таптырмас базаға айналды. Нәтижеде тарихи базада “біріккен материалдар” коммунистік жүйе тарапынан қазақтардың өздеріне қарсы пайдаланылып, оларды ассимиляцияға ұшырату, дінсіздендіру және ұлттық, болмыстық және рухани құндылықтарынан аластату әрекетінде үлкен рөл ойнағандығы да белгілі.

Негізінен, Қазақстандағы Сталиндік репрессияның 30 жылдық тарихын дінге қатысты шартты түрде үш кезеңге бөлсек те болады. Бірінші кезең - 1917-1928 жж аралығы; екінші кезең - 1928-1939 жж арасы; үшінші кезең - 1941-1950 жж арасы. Бұл жердегі кеңестік Қазақстанда дін мен мемлекет институты арасындағы саясат ұстанымдары 1920 жылға дейінгі, 1920-1937 және 1941-1950 жылдардағы құжаттарда нақты көрініс береді.

Талқылау: Бұл зерттеуде кеңестік кезеңдегі дінге қатысты теориялық-идеологиялық, философиялық-практикалық ұстанымдар мен идеялар туралы және тақырыптың негізгі зерттеушілері мен белгілі авторлардың тұжырымдары негізінде сараптама жасалынады.

Материалдар мен әдістер: Сонымен кезінде Лениннің мынадай «Еш нәрсе жоқтан пайда болмайды... сондықтан да біз қолдағы бар нәрсемен жаңа социалистік жүйені құрамыз» (Топалоглы, 1999: 13) деген тезисі коммунизм үшін ең басты ұстанымға айналғандығын көруге болады. Яғни тарихилық пен тарихшылықты айыра білді. Олар жаңа социалистік жүйе құру үшін де жаңа тарихи таным методологиясын қалыптастырды. Өз мүдделері тұрғысынан тарихты қолдануда «тарихи диалектикалық материализмнің маркстік түсіндірмесін» басшылыққа алды. Бұл туралы негізгі бөлімде арнайы тоқталатын боламыз.

Зерттеу нәтижесі: Қазақстан тұрғысынан алғанда, кезінде Патшалы Ресей миссионерлері тарапынан қазақ мәдениеті, фольклоры, сенімі, тілі, әдебиеті, мифологиясы мен әдет-ғұрыптарына байланысты терең этнографиялық зерттеу жұмыстары жүргізілгендігі белгілі. Міне осы мол материал әрі қарай да сарапталып, кеңестік идеологиялық режим мүддесі үшін қолдануда таптырмас базаға айналды. Нәтижеде тарихи базада “біріккен материалдар” коммунистік жүйе тарапынан қазақтардың өздеріне қарсы пайдаланылып, оларды ассимиляцияға ұшырату, дінсіздендіру және ұлттық, болмыстық және рухани құндылықтарынан аластату әрекетінде үлкен рөл ойнағандығы да белгілі.

Негізінен, Қазақстандағы Сталиндік репрессияның 30 жылдық тарихын дінге қатысты шартты түрде үш кезеңге бөлсек те болады. Бірінші кезең – 1917-1928 жж аралығы; екінші кезең - 1928-1939 жж арасы; үшінші кезең – 1941-1950 жж арасы. Бұл жердегі кеңестік

Қазақстанда дін мен мемлекет институты арасындағы саясат ұстанымдары 1920 жылға дейінгі, 1920-1937 және 1941-1950 жылдардағы құжаттарда нақты көрініс береді.

Коммунистік партия тарапынан қабылданған құжаттар ретінде шешімдер, қаулылар мен үндеулер қабылданады. Алғашқы жылдары революциялық үндеулерде дін құбылысына саяси қолдау көрсетілетіндігі айтылады. Расында ол уақытта әлі компартияның құпия саясатының бет пердесі ашылмаған кезі еді. Себебі, дін туралы көзқарасын партия көсемі В.И. Ленин 1909 жылы-ақ өзінің резолюциясында нақты білдіріп кеткен болатын (Ленин, 1983: 20).

Коммунистік идеология платформасында «ғылыми атеизм» бағдарынан тыс, сыртқы факторлардың да дін мен коммунизм қатынасына ықпал еткендігін пайымдауға болады. Мысалы халықаралық қатынастар, екінші дүниежүзілік соғыс, халықаралық адам құқықтары ұйымдарының да дін саясатында айтулы орын алғандығын көруге болады. Бұл туралы А. Бенингсен өз зерттеулерінде кеңінен жазып қалдырған (Bennigsen, Wimbush, 1980: 26-28 бб). А. Бенингсен 1932-1938 жылдары «контрреволюционерлер», ағылшын тыңшысы, жапон «агенті», одан қалды британдық барлаушылар ретінде сипатталғанын ашық жазып, сол жылдары көптеген ұлт-зиялыларының қуғын-сүргінге ұшырағандарын деректермен дәйектеген (Bennigsen, Wimbush, 1980: 28).

Коммунистік идеология тұрғысынан да, исламның қоғам өміріндегі ықпалын әлсірету басты мақсат болатын. Коммунистік дінмен күрес агенттері дәстүрлі исламның құндылықтарын «ескіліктің қалдықтары», «соқыр сенім догмалары», «социализм дұшпаны» сияқты анықтамалармен түсіндірді. Себебі «коммунизм мен дін бір-біріне қайшы» болатын. Исламды коммунистік идеологияны қазақ ауылдарына енгізудің негізгі кедергісі ретінде қарастырған большевиктер, оны ескішілікпен байланыстырып ашық күресуге бет алды. Сонымен бірге олардың жергілікті халықтың діни сенімін құртпайынша коммунистік идеялардың барлық түрлерін орнықтырудың жүзеге аспайтыны анық еді (Арапов, 2011: 14).

Кеңестік кезеңді жалпы әсіресе, дін құбылысына қатысты ғылыми танымның спекулятивтік сипатта дәуірлеген идеологиялардың жиынтығы ретінде қарауға болады. Мысалы, әдебиет саласында «социалистік реализм», тарихта «маркстік материалистік тарихи диалектикалық» әдіснамалар үстемдік етті. Басқа методтарға жол берілмеді. Барлық сала мамандары философтар, тарихшылар және этнологтар тәжірибе жүзінде маркстік доктринаның «ақиқатын» паш етті.

Сол уақыттағы мәліметтерге қарағанда елде 26 мыңнан астам мешіт жұмыс істеген. 1924 жылы Қазақстандағы медреселер мен теккелердің саны 2403-ге жуықтаған (Араловец, Жиромская, Киселев, 1991: 386). 1917 жылғы Ақпан революциясына дейін Сайрамда, Түркістанда, Ақмешітте және Әулиеатада 31 медресе бар еді, Семейде сол жылдары 5083 оқушысы бар 17 мектеп және медресе жұмыс істеген, Торғай облысында 457 оқушысы бар 59 мектеп пен медресе, Ақмола облысында 14, Шығыс Қазақстан облысында 415 ер оқушысы бар 36 мектеп пен медресе жұмыс істеген. 1910 жылғы қорытындыға сәйкес, Жетісу өңірінде 12835 оқушысы бар 88 медресе және 7 мұсылман мектебі, Орал облысында 4926 оқушысы бар шамамен 206 мектеп пен медресе болған. Қазан төңкерісіне дейін Орынбор губерниясында 104 мектеп болды, олардың 10-ы «жаңа әдісті» мектептер санатына жатты, сонымен қатар 94 мектеп мешіттердің жанында қызмет еткен. 1910 жылы Қарнақ ауданында 30 мешіт, және 4 медресе жұмыс істеген (Исхаков, 2000: 117). Комунистік режиміне дейінгі, 1918 жылы кеңес билігі орнаған кездегі бір ресми ақпарат деректерінде Қазақстан халқының саны 9,5 млн. болған. Оның 88,4% мұсылмандар құраған (Аманқұл, 2020: 165).

Бұл жерде сандық және сапалық платформаларды берудегі мақсатымыз -Қазақстандағы тарихи, өркениеттік, діни және ұлттық болмыстық тіршіліктің «Сталиндік қуғын сүргін» процесінің басында қандай болғанын және үдеріс соңында одан не қалғаны туралы тұжырым жасау екендігіне назар аудару болатын. Бұл тұрғыдан алғанда осындай зерттеулер Қазақстандағы жалпы мұсылмандардың саны мен сапасын анықтауда аса қажетті болып табылады.

Алғашында большевиктік үкіметбұрынғы патшалы Ресейдің отарында болған мұсылмандарға дін еркіндігін беретіндігін жариялады. Бұл әрине аңқау елді алдау әрі саяси тактика болатын. Мақсаты белгілі, оларды өз жақтастарына айналдыру. Екіншіден, патшалы Ресейде мұсылмандар православтардан кейінгі сан жағынан екінші орында тұрды. Бұл әрине оңай сан емес. Бұған қоса, сапалық тұрғыдан қарасаңыз, ислам өркениетімен философиясы

мәшһүр болғандықтан, діннің ғылыми негіздері мен әлеуеті сондай ақ, тарихымен санасу керек болды. Себебі социализм құру тек практикалық сипатта ғана емес, сонымен қатар теориялық тұрғыдан яғни ислам ойлау жүйесі мен ислам ғұламаларының ортақ платформаларын пайдалану шарт еді. Бұл жерде де жоғарыда айтақан лениндік принциптерді назарға ұстау шарт болатын. Себебі социализмді тақыр жерге орнату мүмкін емес.

Сондай ақ, «ғылыми атеизм» үгіт-насихат акцияларын рационалды жүргізу үшін де исламдық ойлау жүйесіндегі теистік, деистік, пантеистік, панантеистік мектептердің тәжірибелері таптырмас негіз болатын. Осы мақсатта олар мұсылмандар арасынан да өз жақтастарын таба білді. Жалпы алғанда, кеңес өкіметі дінге қатысты саясатында «атеистік», «дінсіз қоғам құруды» мақсат етті. Сондықтан да большевиктер алғашқы жылдары исламға сақтықпен қарап, мақсаттарын көлегейледі.

Уақыт өте келе Қазақстанда «дін мен мемлекет» және «мектептің діннен бөлінуі» сияқты құжаттар - декрет ретінде заңға айналды. Кеңестік режим идеологиялық тұрғыдан дінмен күресті бірорталықтандырды. «Ғылыми атеизм ошақтары» Алматы, Ош және Ташкент қалаларында бір кезеңдерде ашылып өз жұмыстарын қарқынды жүргізді. Осыған байланысты РК(б)П ОК – Б(б)КП –на қарасты «шіркеуді мемлекеттен бөлуді жүзеге асыру» комиссиясы кейін «Дін мен күрес жөніндегі комиссия» деп аталды. «Құдайсыздар ұйымы» ұйымдастырылды. Ғылым, өнер, жазушылар одағы, пропаганда құралы ретінде түгел дінмен күрес саласында орын алды. Ғылым саласы «құдайдың жоқтығын» дәлелдейтін теориялар мен мектептер қалыптастырды. Өнер саласы спектакльдер мен сахналар, скетчтер, жазушылар болса романдар мен пьесалар жазды. Пропаганда негізінен коммунистер мен комсомолдардың еншісінде орын тапты. Ғылыми атеизм, дін мен ғылымды өзара қарама қарсы институт ретінде танытты. Бұған И. Сталиннің сөзімен мысал келтіруге болады: «Партия кез келген дінге, нанымдарға қарсы күреседі. Өйткені, партия ғылымды қолдайды, ал діни нанымдар ғылымға қайшы» (Сталин, 1933: 291). Жалпы коммунистік идеология діни танымды ығыстыруды; дінді мемлекеттен бөлуді; медреселерді жоюды; діни білім беру мен діни тәжірибеге тиым салуды; діндарларды құқынан айыруды, мүліктерін тәркілеуді арнайы негіздермен тұжырымдап дәлелді анықтамалармен таныстырып, насихаттап отыруды өте шебер меңгерді. Мұсылмандар үшін маңызды болып табылатын азан шақырып ат қою, неке кию, сүннетке отырғазу және т.б. рәсімдер өте қатты қадағалатын болды. Осылайша Қазақстанда дінге қарсы үгіт-насихат ошақтары күшейіп, атеистік ұйымдар құрылды, дінге қарсы арнайы мамандар даярланды; атеистік конференциялар мен семинар, лекциялар, медресе, мешіттер, зауия, теккелер тартыпалынып, ескілікті танытатын музейлерге айналды (Кокебаева, Садыкова, 2014: 120).

Қазақша дінге қарсы үгіт-насихат әдебиеттерін көбейтті. 1926ж. РК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің «Дінге қарсы үгіт-насихат жұмысы туралы» құжатында діннің таптық мәні ашып көрсетіледі. Ислам дінінің мәні кеңес өкіметіне қарсы сипатта екендігі тұжырымдалады (Нургалиева, 2005: 172). Дінге қарсы арнайы баспалар қызмет етті. В.И. Лениннің «Социализм және дін» кітабы бірінші орында болды. Бұқаралық ақпарат құралдары, «Атеист» «Безбожник» баспалары, «Революция и церковь» «Наука и религия» газеті мен журналы, «Безбожник» газеті, «Безбожник у станка» және «Антирелигиозник» журналдары шығып тұрған. «Жауыққан құдайсыздар ұйымы», «Безбожник» газеті «Құдайсыздар одағы» құрылды. Дінмен күрес–бұл социализм жолындағы күреспен теңестірілді.

Социализм құру ескі дүниетанымдық қабаттарды диалектикалық тұрғыдан трансформациялаудан басталды. Кеңестік режимнің исламға деген саясаты оның медреселерге қатысты ұстанымынан ашық көрініс тапты. Коммунизм көсемі В.И. Ленин «жаңа қоғамға жаңа адамдарды баулуды бірден жүзеге асырамыз деу утопия» екенін ескерткен болатын (Окулов, 1983: 238). Сондықтан алдымен «халыққа білім беруді» жаңажүйеде, жаңа мазмұнда енгізу керек болды. Бұл коммунистік жаңа жүйе жаңа ретінде «сауатсыздықжәне надандықпен» күресу аясында өзін танытты. «Мектеп діннен бөлек» ұстанымы бойынша Оқу Ағарту халық комиссариатына берілді. 1918 жылы 18 ақпанда Оқу Ағарту мемлекеттік комиссиясы «Зайырлы мектеп» қаулысын қабылдап, барлық мемлекеттік, қоғамдық және жеке меншік мектептерде дінді оқытуға тиым салынды (Садыкова, 2015: 43). Құжаттың 9-тармағы бойынша мектеп діннен бөлініп, медреселер жабылды, діни білім беру, дінге тиесілі оқулықтар шығару тоқтатылды. Сол жылдарғы Қазақстандағы қабылданған құжаттар Ресейдегі секуляризацияның заңды жалғасы болатын. Нәтижеде діннің мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі

нәтижесінде медресе, текке, зауия мен молда, ишан, шайхтар қуғын сүргінге ұшырады. Дін адамдары бала тәрбиесі мен білім беру ісіне араласпайтын болды. Дегенмен кейбір деректерде мұсылман дін адамдарының кеңестік құжат-декретке пысықрмай астыртын болса да діни білім беруін жалғастырғаны туралы кездеседі (Садыкова, 2015: 31).

Қазақстанда 1918 жж «Мұсылман комиссариаттарын ұйымдастыру туралы» қаулы негізінде Семеймен қазіргі Алматыда қалаларында орталықтар құрды. Алғашқыда кеңес режимінің дін саясаты «Діннің мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі туралы» декретімен нақтыланған болатын. Бірақ, бұл ұстанымға тоқтамай, кейіннен мешіт, медресе, имам, молда, қожа, сопы, дәруіштерге қарсы саясатты күшейтіп, жазалау акцияларын қолданды. Мысалы Қазақстанда 1918-1931 жж. 1630 ғибадатхана, олардың ішінде 782 мешіт жабылды. 1931-1933жж. 8 оқу орны жабылды (Садыкова, 2015: 65-70).

Кейбір мәлімет бойынша 1929 -1933 жж. Қазақстанда 198 мешіт жабылған. Мешіт, медресемен қатар араб тілді және араб графикасымен жазылған кітаптар,оның ішінде Құран жаппай жойылды. Жаппай діни мотивте шыққан наразылықтар пен көтерілістерде жаншылды (Нуртазина, 2009: 80-87). Мешіттер мен шіркеулердің жаппай жабылуы кейін де жалғасын тапты. 1941 ж. дерек бойынша Қазақстанда ресми түрде әрекеттететін мешіт медресе қалмады (Садыкова, 2015: 201).

Большевиктер үкімет басына келе сала атеизм идеологиясын орнықтыруды мақсат етті. 1918 ж. Бірінші РКФСР Конституциясында дін мен мемлекеттің өзара бөлінуі жарияланған. Онда дін ұстану мен дінге қарсы агитация жасау құқы да қаралған болатын. Қазақстанда дінбасылар молда, ишандар «қанаушы тапқа» ретіндесайлауқұқтарынан айырылды, кейіннен қудаланды, қуғын сүргінге ұшырады.Кеңестік режим мұсылмандар арасында таптық жік салып, бай мен кедей диалектикасын жақсы пайдаланды. Байларды жаппай қуғынға ұшыратты. Көзі ашық, сауатты, діни білімді ғұламалардың көзін жойды. Жалпы коммунистік режим дін феноменінің барлық қабаттарына соққы беруді басты мақсат етіп алды.

Қазақ мұсылмандары Ораза мен Құрбан айтты, сосын Наурызды 1926 жылған дейін тойлады. Бірақ құқтары шектеліп, сайлаудан шеттетіліп, қалың мал ескілік ретінде танылып, молда ишандар салық салынды. Ал салық төлей алмаған молда ишандардың медреселері мен мешіттері жабылды. Мысалы 1924 жылы Бөкей Ордасының Жымпиты уезіне қарасты 9 мешіт жабылып, молдалар сотталған (Нургалиева, 2005: 165). Кейбір құжаттарда 12 мың ғибадатхана мен мешіттердің 10 мыңыжабылған. 90-97% пайыз молдалар мен азаншылар діни рәсімдерді атқару құқтарынан айрылған. 1923 ж. көктемде өткен РК(б)П 12-ші съезі құжаттарында Одақ республикаларындағы мұсылмандар саны 30 млн. адам деп көрсетілген (Фахретдинов, 1994: 69-72).

Ал енді 1924 жылға қарай Қазақстанда бірнеше ондаған медреселер, мешіттер, сопылық тариқаттар жандана бастайды да, мүриттерсаны 500-800-ге артады (Нургалиева, 2005: 165-170). Негізіненқазақбалалары діни сауатын«ауыл молдаларынан», яғни ишан, пірадар, ахун сияқты тұлғалардан алған. Революцияға дейін елде медреселер мен мектептер саны төмендегідей болды: Ақмола облысында 1896ж. 13 медреселер мен мектеп болса, ондағы оқушылардың саны 547 адам болды, ал 1898 ж. сәйкесінше 11 және 425 болды; Семей облысында 1884 ж. 10, ал 1895 ж. 17 мектеп пен медресе болып, оларда, сәйкесінше, 615 және 900 оқушы оқыды. Медресе мен мектептердің саны жағынан Орал, Сырдария облыстары алдыңғы қатарда болды. Мысалы, Орал облысында 1896ж. 206, ал 1897 ж. 198 мектеп пен медресе жұмыс істесе, Сырдария облысында 1892 ж. олардың саны 1532 және 1895 ж. 2443-ге жетті. Ондағы оқушылардың саны аталған жылдар аралығында 27082-ден 28898-гедейін артты. Жетісу облысының 64 мектеп-медресесінде 1891 ж. 12510 оқушы білім алса, 1897ж.88 мектеп пен медреседе 12835 бала оқыды (Нургалиева, 2005: 95).

Бұл деректер негізінен орыс зерттеулерінен алындықтан кейбір қазақ даласындағы ислами білім беру ошақтары туралы терминологиялық ерекшеліктер ескерілмеген. Медресе мен мешіт ірі елді мекендер, қала мен қыстақтарда орын алғандықтан ресми тіркеуде болды. Сондықтан кеңестік өкімет тарапынан ресми тіркеуге алу мүмкін болды.

1930-1937 жж. мемлекеттік атеистік науқан шеңберінде Ақтөбе, Павлодар, Ақмола, Өскемен, Шымкент, Алматы, Жамбыл облыстарында барлық мешіттер жабылды (Преодолевая религиозное влияние ислама., 199: 256). Қазақстандағы коммунистердің ресми билік органдардың хаттама түрінде тіркелген деректерге сәйкес, 1929 жылы Қазақстан АКСР-де

2041-ға жуық мешіт, шамамен 3391 қазы, муаззин және имамдар, 4,570 шәкірт, 323 мешіт, құжыра болған (Садықова, 2015: 287-292).

1929 жылдың 8 сәуірінде Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің Президиумы мен РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесі «Діни бірлестіктер туралы» қаулы қабылдады. Осы қаулы қабылданғаннан кейін Қазақстанның аймақтарында 15-75 тен муридi бар 20 медресе жабылды. Сол уақытта тек Сырдария өңірінде 5115 талабасы бар 276 медресе жұмыс істеген (Аманкүл, 2020: 165). Жалпы мурид, халфа дайындайтын құжыра Қазақстан аймағында ишандар қолында болған. Әрбір ишанның 10000-нан 15000-ға дейін муридтері болған. Сондай дерекке Ақ ишан іліккен. Ол Сыр бойы мен Қаратау өңіріне ықпалы еді. Өзі тұтқындалып, кейіннен 1926 жылы Шаяндағы Ақ ишан мешіті мен медресесі, Шымкент қаласындағы Шыңғысбай Дәуітұлы мешіті мен медресесі жабылды (Аманкүл, 2020: 165).

1928 жылы мамырда Б(б)КПОК Саяси басқармасы мұсылман медреселерін жабу қарарын алды. Тек қана медреселерді жабу емес, ислам діні графикасы болып табылатын арабша жазу, араб тілі қолданыстан шығарылды. Орнына латын әліппесі 1929 жылы, кейіннен 1940 жылы кириллица енгізілді. Араб графикасын жою исламның символын құрту, сондықтан коммунистік идеология көсемдері араб әліппесімен қоса діннің де ықпалы өшеді деп есептеді. Нәтижесінде, араб әліппесімен жазылған кітаптар тәркіленді, тоналды, өртелді. Ал сол кітаптың иелері де қуғын сүргінге ұшырады, қамалды, айдалды, атылды. Қазір әлі күнге дейін сол қуғыннан зардап шеккендер бабаларынан мирас болып, жерге көмілген немесе жасырылған қол жазбаларына күдікпен қарап отыр. Кейбір құжаттарды тек қана Иасауи мұрасында қатысты қолжазбалардың 12 вагоны Ташкентке жөнелтілген деген деректер бар (Кенжетаев, 2021: 66-76). Құдайсыздардың мүшелігі жасақталды, дәріптелді. Бұл да кеңестік қоғамдық сана қалыптастыруда басты орынды иеленді. Бұған «мұсылмандардың кеңес өкіметіне наразылығы» бас көтерді.

Қазақстан аумағында болған көтерілістер бір режимге қарсы наразылық ретінде барша мұсылман қауымының реакциясы болғандықтан да, архивтердегі жаппай қуғын сүргін құжаттары, тергеу іс қағаздары мен протоколдардан тыс, ел аузындағы фольклорлық, әдеби, мәдени, жыр дастан, отбасылық шежірелер мен жекелеген деректер мен дәйектерді де назарға алуды міндеттейді. Сондықтан «Кеңестік режим және діни құндылықтық диалектика» туралы зерттеулер кешенді сипат алуы тиіс әрі жүйелі сараптамаларды қажет етеді.

Жалпыға ашық мәліметтер бойынша, 1920-30 жылдардағы Қазақстандағы Кеңес өкіметіне қарсы діни сипаттағы көтерілістердің саны 380-ге жуықтапты. Бірақ бұл да кеңестік тарихшылдық қалыптары негізінде ұсынған таным. Бұл негізінен жаппай орталықтандырылған діни құндылықтарын қорғауға шыққан мұсылмандардың типтік наразылығы болатын. Бұлардың ішіндегі ең негізгілері: 1929 жылғы Түркістан облысына қарасты Бостандық ауданындағы Исламбек Жұмабеков бастаған көтерілісі; 1929 жылғы 1-9 қарашада Қостанай округі Батпаққара ауданында болған Абайділдә Бекжанов, Сейтбек Қалиев, Ахмедия Смағұлов бастаған көтерілісі; 1929 жылғы Қызылорда аймағының Тақтакөпір ауданындағы Үббі Ибрагимов, Жәлел Мақсұт Исматуллаев, Барлықбай Нұрымов бастаған көтерілісі; 1929-1930 жж. Түркістан облысы Созақ ауданындағы Сұлтанбек хан Шолақов, Сапар қожа мен Ибрагимов Асадулла бастаған «Созақ көтерілісі»; Жамбыл облысының Сарысу және Мойынқұм аудандарын да қамтыды. 1930 жылы Қызылорда облысының Қаракұм өңірінде Жұмағазы Байымбетовтің бастауымен болып өткен көтерілісі. 1930 жылы Қызылорда облысының Қазалы, Қармақшы аудандарын қамтыған, дін білгірі, ишан Ақмырза Дамолла Тасов бастаған көтерілісі. 1931 жылы наурыз айында Шығыс Қазақстан облысының Шұбартау ауданында Мырзаш Қарамұрзиннің басшылығымен болып өткен көтерілісі. 1930 жылы тамыз-қыркүйек айларында Қызылорда облысының Қазалы ауданында Иман Мақсат Орымбетов бастаған көтерілісі. 1930 ж. Қостанай облысының Жітіқара ауданы мен Ақтөбе округінің Ырғыз ауданында өткен, Айжарқын Қанаев пен Мұхантай Саматов бастаған көтерілісі. Сондықтан осындай көтеріліс, наразылық, ішкі диалектикалық қайшылықтарды кеңестік жүйе бейберекетсіз, аймақтық, ауылдық масштабтағы дүмпу ретінде танытқан және солай бағалаған. Себебі кеңестік большевизмді пролетариаттың мақсаты, адамзаттың түпкі идеясы ретінде дәріштеген. Бүгін енді президентіміздің арнайы жарлығы негізінде, тарихқа, өткенге, әсіресе, саяси қуғын сүргін құрбандарына баға берерде, кешегі кеңестік маркстік материалистік диалектикалық тарих методологиясы қалыптастырған шаблондардан сақ

болғанымыз жөн. Қуғын-сүргінге қатысты архивтік материалдарды сараптай отырып, осы мәселеге көз жеткізуге болады. Қазақтар арасында кеңестік қуғын сүргінге төзбей, тоталитарлық билікке қарсы наразылықтар жекелеген аймақтармен шектелмейді. Мұны әдейі кеңес тарихшылығы наразылықтың өркениеттік, діни мазмұнын көлегейлеу үшін де, орталықтандырылған құндылықтарға емес, керісінше, локальдық, аймақтық және хаостық қарсылық ретінде танытуды мақсат еткендігі белгілі.

Ғылыми атеизм нұсқауы бойынша, кеңестік репрессия машинаның, қазақтың жер су атауларын да жасырып, оларды өздерінше кодтап немесе нумерациялау арқылы тергеуді жүргізгендігін көруге болады. Яғни архивтік іс құжаттарда арнайы наразылық шараларына қатысқандардың ауылын номерациялап көрсету белең алған. Бұдан да жоғарыда айтқан, тарихи сананы ыдыратудың ерекше методы екендігін көруге болады. Сондай ақ, діни құндылықтық нормалар мен көзқарастар платформасы толығымен көлегейленген. Діни мотив, діни идея, діни құқық, діни сөйлемдер, лозунгілер, діни орталықтар туралы тергеулерде арнайы редакцияланған нұсқаларды көруге болады. Мысалы жихад ұғымы араб графикасымен жазылған тергеулерде кездеседі де, ал соның транскрипциясы немесе қысқаша аннотациясында ол туралы сөз жоқ. Архивтегі құжаттарда, әсіресе тергеу сұрақтары, почерк-қолтаңбалар бірыңғай типтік мәнге ие. Яғни сұрақтары да, жазулары да бірдей үлгіде. Қаншама тәсілмен бүрмемелесе де, тергеу жүргізгендер, наразылық білдірушілердің діни құндылықтарына қарсы арнайы жүйе қалыптастырғаны туралы жасыра алмаған.

Кеңестік режимге қарсы шыққандары туралы деректерде «Қазақстандағы наразылық актілері жекелеген аймақтармен емес, керісінше трансаймақтық сипатқа ие екендігін тануға болады. Бұл наразылықтардың өркениеттік тұрғыдан, ислами, діни, мәдени, саяси, геополитикалық, халықаралық орталықтардың назарын аударған құбылыс екендігін айтуға толық негіз бар. Сонымен қатар, Қазақстан территориясындағы кеңестік режимге қарсы діни мәндегі көтерілістің артында Түркістан облысы аумағында болған наразылық шаралары жатыр. Бұл сол кездегі тек Қазақстан ғана емес, жалпы Орта Азия Мұсылмандарының отарлаушылар мен атеизмге қарсы ортақ платформасының көрініс тапқан әрекеті болатын. Архивте ауғандық ишан - аты Сайидали, Сұлтанбек Ханның кеңесшісі әрі жақын күйеу баласы, кезінде Англияда білім алған, 1916 жылы Османлы патшасы алдында «Англияның Орта Азия Саясаты» туралы мәлімдеме жасаған. 1930 жылдары Созақ феноменінің бел ортасында жүр, Сұлтанбек Шалақовтың кеңесшісі. Кейін тергеу материалдары бойынша үштік тарапынан атылған (Кенжетаев, 2021: 66-76).

Қазақстан аумағында болған көтерілістер бір режимге қарсы наразылық ретінде барша мұсылман қауымының реакциясы болғандықтан да, Кеңестік құпия архивтеріндегі жаппай қуғын сүргін құжаттары, тергеу іс қағаздары мен протоколдардан тыс, ел аузындағы фольклорлық, әдеби, мәдени, жыр дастан, отбасылық шежірелер мен жекелеген деректер мен дәйектерді де назарға алуды міндеттейді. Сондықтан «Кеңестік режим және діни құндылықтық диалектика» туралы зерттеулер кешенді сипат алуы тиіс.

Қазақстан аумағындағы наразылық шараларының төңірегінде атылғандардың саны туралы арнайы тізім дайындалып жатыр. Бүгінгі архивтердегі құпия құжаттар негізінде «Кеңестік режим және діни құндылықтар диалектикасы» тікелей және жанама қатысы бар деп ату жазасына кесілгендердің саны анықталып жатыр.

Кеңестік режим кезінде (А. Беннигсон; Ламержи-Құл Қожай: «Кеңес Одағындағы Ислам» атты еңбегінде 26 279 мешіт, 45 339 имам, мола, муаззин; әрбір 700-1000 адамға орта есеппен 1 мешіт болғандығы айтылады) 1928-1953 жж аралығында атеистік қаулы-протоколдар негізінде, функциясы өзгертілген, яки толығымен жойылған діни ғұрып ғимараттары (мешіт, шіркеу) туралы да арнайы экспедиция ұйымдастыра отырып қайта зерделеу қажет (Bennigsen, Wimbush, 1980: 13).

Кеңестік тоталитаризмде мешіттер мен шіркеулерді жоюға, дін адамдарын (қожа, молда, ишан, имам) жер аударуға, жергілікті ауқаттыларды тонауға қарсы наразылықтың болуы табиғи ахуал болатын. Сондықтан бұл платформаны қайтадан тарихи танымға сай, ғылыми тұрғыдан зерделей отырып бағалау, саралау, ұрпаққа қайта таныту мемлекеттілігіміздің баяндылығы үшін шарт.

1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы әлеуметтік және мәдени өмірдегі өзгерістер жаппай басып-жаныштау мен елдегі заңсыздықтың белең алуымен қатар жүрді. Террор жылдан-жылға

артып, 1930-жылдардың ортасына қарай ел халқының жартысы қырылды. Егер 1929-1931 жылдары Республикадағы он мың халқы бар ауылдың 193 адамға жалған айыптаулар тағылған болса, 1937 жылы 106 мың адам қуғынға ұшырады, оның 22 мыңы себепсіз ату жазасына кесілді (Садыкова, 2015: 201). Күнәсіз жапа шеккендердің, айдалып, атылғандардың арасында діни адамдарының көп болғандығын мұрағат сөрелеріндегі деректер, басқа да куәлер айғақтайды. Қазақстан жерінің өзі қуғын-сүргіннің үлкен лагеріне айналды.

Кез келген діни орталықтар, текке, зауияларда жиналуға, мешіттердің ішінде немесе сыртында жиналуға қатаң тыйым салынды. Қарсылық, наразылық танытқандар кеңес үкіметі тарапынан таптық жау ретінде танылды. Халық арасында діннің ғылымға қарсы сипатын атеистік-материалистік дүниетаныммен байланыстырды. Діни моральға сыни тұрғыдан қаралды. Мешіт пен түрлі діни нанымдарға қарсы насихаттық жұмыстары күшейтілді.

Ұлттық құндылықтар мен діни дәстүрдің қорғаушысы болған тұлғалар анықталып, қуғынға ұшыратылды. Рухани жағынан халық ортасында беделге ие болған сопы, ишан, ахундардың тізімі жасалып, қамауға алынды. Рухани орталықтар мешіттер мен медреседелер функциясы өзгертілді.

1929 жылы мұсылмандардың жаппай қудалауы басталды. Сол жылдан бастап 1937 жылдың 1 мамырына дейін дінді толықтай жоюға бағытталған «Құдайсыз бесжылдық» ұранның жоспары жарияланды. Н. Струвенің «КСРО-дағы христиандар» атты ғылыми жұмысында «Құдайсыз бесжылдық» жоспарының бар екендігін мұрағат құжаттарымен дәлелдеп, оған сәйкес: «1932-1933 жылдары барлық шіркеулер, сыйынатын үйлер, синагогалар мен мешіттер, 1933-1934 жылдары әдебиет пен отбасының арқасында барлық діни идеялар жоғалып, жабылуы тиіс. 1934-1935 жылдары елге, ең алдымен жастарға жалпы дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстары дінге қарсы әрекеттер өрістей түсуі қажет, 1935-1936 жылдардың соңына қарай «сиыну үйлері» мен барлық діни қызметкерлер жойылып біту керек, ал 1936-1937 жылдары ең жасырын бұрыштар мен ауыл аймақтардан дін толықтай сілінуі шарт» делінген (Аманқұл, 2020: 87).

Бұл туралы тарихи дерек ретінде көрсете кетейік, П.Смидович КСРО Орталық Комитетінің төрағасы М. Калининнің назарына жазған хатында: «Барлық мұсылман діни ұйымдары бүкіл жер бетінен құрып, жойылу қарсаңында. Қазірше мухтасибаттардың 87 % жабылды, 12 000 мешіттен 10 000 мешіттің қызметі тоқтатылды, 90-нан 97 %-ға дейін молдалар мен мүезіндердің қызметіне шек қойылды. Қазіргі кезде мұсылмандардың басқа дін өкілдерімен салыстырғанда жағдайлары өте мүшкіл...» (Садыкова, 2015: 201) деген болатын.

Қазақтар арасында кеңестік қуғын сүргінге төзбей, тоталитарлық билікке қарсы наразылықтар жекелеген аймақтармен шектелмейді. Мұны әдейі кеңес тарихшылығы наразылықтың өркениеттік, діни мазмұнын көлегейлеу үшін де, орталықтандырылған құндылықтарға емес, керісінше, локальдық, аймақтық және хаостық қарсылық ретінде танытуды мақсат еткендігі белгілі.

Құдайсыздар ұйымының республикалық орталықтары ұдайы конференциялар өткізіп, дәрістер оқып, баяндамалар жасап отырды. Ғылыми атеизм орталықтары да дінге қарсы бағыттағы материалдардың мазмұнын жіті қадағалап, кемшілігін теориялық тұрғыдан ғылыми негізде толықтырып отырды әрі әдістемелік нұсқаулықтар мен оқу құралдарын дайындаумен айналысты. Дінмен күрес, Алланы жоққа шығару концепциясы маркстік және лениндік идеяның бөлінбес бөлшегі ретінде “ғылыми атеизм” атымен ұсынылды. (Топалоглы, 1999: 14 б.).

Негізінен, мазмұны жағынан “ғылыми атеизм” өзін, теориялық және практикалық тұрғыдан «Алланы жоққа шығаруды» кең таратудың metody, сондай-ақ дінге қарсы атеистік білім берудің негізі ретінде танытады (18, 158 б.). Ал пішіні жағынан, кең мағынада коммунизмнің негізі болған «ғылыми атеизм» атеистік білім беру мен насихат ұстанымдарын ойлап табуда, өздерінің практикалық ұстындары ретінде қазақ мұсылмандығының негізі болған «Иасауи ойлау жүйесінен» және оның “тарихи тәжірибесінен” пайдалану деуге негіз бар.

Сондықтан бұл ойды тұжырымдау үшін де алдымен, «ғылыми атеизмнің» теориялық және практикалық ұстындарына қысқаша тануымыз қажет. Ол үшін де қысқаша философиялық шегініс жасау шарт. Сонымен философиялық тұрғыдан, «атеизмнің категориялық ұстыны бұл – монизм. Монизм - болмысты (идея, рух, материя және т.б.) тек бір ғана ұстанымға телітін ағым. Монистік ойлау жүйесінде, сондай ақ, пантеизмде (ал-уахдат ал вужуд) де «Жаратушы

(Алла) мен жаратылғандар (адамдар) » (ал-Халиқ пен махлуқат) бір және нақты бір принципке негізделген. Яғни, коммунизмнің негізі болып табылатын, материалистік идея тегі жағынан монизм және пантеизммен тығыз байланысты деген сөз. Мысалы материалистік бағыт бойынша, болмыстың негізі – атом, яғни материя (Сүлеймен Хайри Болай., 1996: 3). Міне сондықтан да, кеңес идеологтары атеизмнің философиялық-онтологиялық платформасы деп, материализмді, ал материализмнің негізі ретінде де пантеизмді көрсетеді. Пантеизмді С.Х. Болайдың сөзімен танытар болсақ: “табиғат құбылыстарын түсіндіруде ешқандай себеп қабылдамайтын және әлемде бір әрі өзгермейтін қағиданы мойындайтын имманентті болмыс. Демек, имманентизм тұрғысын пантеизмді де осы атеистік концепция ретінде қабылдауға болады” (Сүлеймен, 1996: 387).

Х. Ердем бұл проблеманы Тәңірі мен әлем байланысы тұрғысынан былайша қарастырады: “Пантеизмнің екі түрі бар: біріншісі Бір ғана ақиқат ол - Алла; екіншісі де жалғыз ақиқат ол - әлем. Бұл анықтаманың біріншісі – теизмге, ал екіншісі – атеизмге апарады. Біріншісі (акосмизм) көбіне метафизика; екіншісі (панкосмизм) яғни, материализм. Шындығында бұлар қарапайым ұстанымдар ғана. Қорыта айтқанда, космизмде діни және философиялық сыр жатса, панкосмизмде айқын материализм жасырынып жатыр” (Ердем, 1999: 10). Міне, кеңес идеологтарының сүйенген негізгі идеялық ұстындары мен материалдарын философиялық тұрғыдан тұжырымдағанда осындай қорытынды жасауға болады.

Қазақстанда ғылыми атеизм ошағы Алматыда болды. Олар да қазақтарды діннен ажырату айла шарғысында, “ғылыми атеизм” платформасына пайдалануда Иасауи дәстүрін алға тартып, оның да ойлау жүйесінің теориялық негізі – осы пантеизм болды деп жар салды. Басқаша айтқанда, Иасауидің ойлау жүйесі мен пантеизмді (ал-уахдат ал вужуд) зорлап біріктірді. Алайда кеңес идеологтары бұл әрекеттерінің жасанды екендігін, нанымсыздығын кеш түсінгендей болды. Бұл әрекеттерінің жүзеге аспайтындығына көзі жеткен кейбір «ғылыми атеизм» мамандары жалпы Карл Маркс доктринасы мен Қожа Ахмет Иасауи хикметтерін қасақана бірлестірудің «ғылыми танымға» қиянат екендігіне тоқталды.

Дегенмен, әлі күнге пантеизм мен Иасауидің ойлау жүйесіндегі “ал-уахдат ал-ужудты” және суфизм мен мистицизмді бір деп санайтындар да бар (Кенжетәев, 2021: 66-76). Бұл жерде «ал-уахдат ал-ужуд» пен пантеизм арасындағы формалық ұқсастықтарды қолдануға тырысқан “ғылыми атеизм” ғылым мен философия үшін емес, идеологиялық, саяси спекулятивтік мақсаттарды орындауға ұмтылғандығын көреміз. (Топалоглы, 1999: 14). К.Тәжікова “суфизмдегі пантеизмді (ал - уахдат-ал вужуд) субстанционалдық бірлік хәлі ретінде көрсетеді. “Алла әрі жаратушы әрі жаратылған болмыс; ол әрі біреу әрі көп”, (Тәжікова, 1989: 77 б.) – деген жорамал арқылы “мүмкін еместі” өзінің “тезисіне” сәйкестендіруге тырысады. Автор, әрі қарай, бұл теория Алланың эмонациясынан яғни, Алладан материяға, нұрдан (жарықтан) қараңғылыққа, шексіздіктен шектіге, соңында қарама-қайшылықтан екінші формаға өтетін трансформациялық эмонация идеясынан туындағанын айтады. Шындығына келсек, әлем алғашқы негізінен ажырап нұр мен қараңғылықтың, тұтас жауһар мен дүние, яғни тезис пен антитезистер бірлігіне барып ақырында синтезге айналды. Материалдық әлем Алладан эмонация (судур) арқылы пайда болады, ол жердегі құдайлық (илахи) рух бірте-бірте материалдық сипат алады” деген болжам арқылы материалистік диалектика методологиясының шапанын еш қиналмастан суфизмге және «уахдат-ул вужудқа» кигізе салады.

Расында да коммунистік идеологияның ғылыммен ешқандай байланысы жоқ. Себебі, коммунистік идеологияда К. Маркс ілімі дүниені өзгертудің әрекет құралы ретінде қарастырылған. Сондықтан да Маркстік және Лениндік догманың ажырамас бөлігі ретінде ғылыми атеизм, коммунистік идеологияның дінге қарсы үгіт-насихат құралы ғана болды.

Сталин дәуірінде атеизм ресми мемлекеттік және идеологиялық мәнге айналса, ал, Сталиннен кейін дінге қарсы күресте “ғылыми атеизм” маңызды идеологиялық күшке ие болды (Тәжікова, 1989: 68-121). Негізінде Маркс пен оның жолындағылардың доктринасы мынандай: “Дін қоғамдағы адамдарды езудің және қанаудың құралы ғана. Сондықтан діннің міндетті түрде жойылуы керек. Өйткені дін апиын қызметін атқаруда. Дін жойылғаннан кейін адамға ең ұлы құндылықтың өзі екендігі үйретілуі қажет және осылайша адам еркіндігіне қол жеткізуі тиіс” (Топалоглы, 1999: 140 б.).

Міне осы негізге сүйене отырып, Маркс атеизмнің әлеуметтік және экономикалық негіздерінің іргесін қалап, оны саясиландырып жұмысшы табының идеологиясына

айналдырған болатын (Тәжікова К.Х., 1989: 129). Оның пікірінше діннің бастауы қоғам. Яғни, дін қоғамдағы бай және кедей таптардың қайшылығынан пайда болған. Қоғамдағы осы таптарды жою арқылы ғана социализмді орнату мүмкін. Социализмді орнату және кеңес адамын (интернационалист) тәрбиелеу үшін ұлттарды діндерінен алыстату шарт. Сондай-ақ дін ұлтшылдықтың бастауы болып танылған. Бұл жөнінде Герхард фон Менде мынадай анықтама береді: “Кеңестер Одағында ислам дініне қарсы өте күшті күрес жүріп жатыр, мұның себебі ислам діні түрік халықтарының ұлтшылдық сезімі мен дүниетанымдарының негізгі бөлігі ретінде саналуында. Дінге қарсы жүргізілген күрес түркі ұлтшылдығына, оның мәдениетіне қарсы жүргізілген күрес деп қабылдануы тиіс” (Von Mende Gerhard, 1966: 128).

Бұл дүниетаным діннің қайнар көзі ретінде қоғамдағы әлеуметтік және экономикалық құрылымды қабылдаған және дін құбылысын мәдениет, этика, құқық, саясат және эстетика сияқты әлеуметтік сана формаларының бірі ретінде бағалаған. Бұл метод бойынша социализм құрылуы керек, соның арқасында әлеуметтік және саяси тұрғыдан адамдардың еркіндігі жүзеге асырылуы тиіс, діни сезімді қоздыратын кез келген мәлімет және танымның қайнар көздері жойылуы керек.

Қазақстандағы «Ғылыми атеизм» ошақтары қазақ мұсылмандығының негізі болған «Иасауи ілімін» осылайша өзінің “ғылыми теориялық негіздемесіне” бейімдеп, суфизмдегі психотехникалық платформаларды дінге қарсы үгіт насихаттарында пайдалануға коммунистік тәлім тәрбиеде қолдануға көп көңіл бөлген. Бұл мәселеге байланысты Ленин “Коммунистік партияның мақсаты – қаналған, езілген таптар мен ұйымдасқан діни үгіт-насихат арасындағы байланысты толығымен жойып, оларды діни түсініктерден (сенімдерден) шын мәнінде құтқару. Партия осы мақсатқа сай кең көлемде білім беру мен дінге қарсы күресті ұйымдастыруы тиіс” деген болатын (Erşahin, 1999: 133).

Алматыдағы “ғылыми атеизм” ошағы өзін теориялық және практикалық тұрғыдан атеизмді жаюдың орталығы болды. Оның басты методы - атеистік тәрбие. Осылайша революцияшыл еңбекші халықтың коммунистік партиясы дінді дұшпан санап, коммунизмге баратын жолда дінді жоюды тездетуді көздеп, сондай-ақ пропаганда жолымен, егер қажет болса дінді күштеп жойылуы тиісті ең басты кедергі ретінде қабылдауға мәжбүр болды (Bennigsen, Wimbush, 1980: 55).

Коммунистік режимде “ғылыми атеизм” идеологиясы білім берудегі міндетті пән болды. Бұған қоса дінге қарсы күресте барлық бұқаралық ақпарат құралдарында, “арнайы радио бағдарламалары, дінге қарсы фильм мен театр қойылымдары, көшпенді көрмелер, жайлаудағы малшыларды оқыту үшін аптасына бір рет ұйымдастырылатын “дінге қарсы агит клубтар”, атеизм музейлері, дінге қарсы жазылған кітаптар қойылатын бұрыштар, бастауыш және орта мектептердегі “дінсіз жастар клубтарын” қоса есептегенде дінге қарсы клубтар, кітаптар, нұсқаулар, газет мақалалары, жеке салаларға қатысты мерзімдік басылымдар мен халық үшін ұйымдастырылған сансыз конференциялар мен арнаулы баяндамалар, халыққа өз шындықтары мен диалектикалық материализмнің үстемдігін үйрету үшін мұсылмандар тұратын жерлерге бағытталған “агитпроп” (үгіт насихат) мамандары дінге қарсы идеологияның құралдары ретінде кең көлемде қолданылған. Алайда А.Беннигсон өз зерттеулерінде, “иман (сенім) мен атеизм арасындағы тарихи күресте (коммунистік режимде) жеңісті нәтиже жігерлі қарсы тұрып ешқашан кері шегінбей шыдамдылық танытқандар жағында болады (Bennigsen, Wimbush, 1980: 15)” – дейді.

«Ғылыми атеизм» мамандары, ислам тарихы мен философиясын да терең зерттеген. Ислам тарихындағы «зындық әрекеттері» мен мазхабтардың пайда болу құбылысын түсіндіргенде, оларды о бастан ақ, дінге және билікке қарсы коммунистік революцияның “алғашқы қарлығаштары” ретінде көрсетуге тырысқан. Мысалы Аббасидтер халифатына қарсы шыққандар Зороастризм, Мазоаизм, Манихеизм, Карматия және суфизм туы астында Иранда, Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігінде көтерілген деген болжам айтқан. Осы көтерілістердің барлығы діни формада болған. Бұл табиғи құбылыс. Сол дәуірлерде төңкерістің тек дінге қарсы мазхаб пен зындық әрекеттері түрінде пайда болатындығы ғылыми теориялық тұрғыдан дәлелденген. Көтерілістерде революцияшыл әрекеттің бастауы болған, қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік пен әлеуметтік теңсіздік үшін күрескен. Ислам діні осылайша әртүрлі мазхаб өкілдерінен “әлемдік гуманистік” құндылықтарды аңсайтын социал-утопияшылдардың

пайда болуына себеп болған деген болжам айтылған. Бұл жерде коммунизм идеологтары ислам дінінің социализммен өте жақын институт екендігін айтқысы келген, солай дәлелдеген.

Кеңес идеологиясы жалпы ислам дінін «ғылыми атеизм» терезесінен көріп, бағалағандықтан, Ибн Сина (980-1037), Фараби (870-950) секілді ұлы ойшылдарды да материалистік көзқараспен дінге қарсы деп тапқан. Оларды “табиғат құбылыстары мен адамды жүйелі түрде қарастыратын натуралис-пантеист ортағасырдың еркін ойшылдары” ретінде танытқан. (Топалоглы, 1999:, 26 б.). Мысалы әл-Фараби трактаттарын аударғанда да «ғылыми атеизм» цензурасымен редакциялап басып таратқан.

Сонымен Қазақстандағы ғылыми атеизм үшін ең қауіпті кедергі – Иасауи мұрасы, ілімі, кесенесі болды. Сондықтан осы күшті “ғылыми тұрғыдан” қайта түсіндіріп коммунистік идеологияның мүддесіне қолдануды мақсат етті. Сондай-ақ оны өздерінің атеистік үгіт-насихат методтарында қолданғандығы да мәлім. Лениннің сөзімен айтқанда “қолдағы нәрселерді социализмді құру үшін қайта өңдеп қолдану” тұрғысынан сол кездегі әлеуметтік, экономикалық, мәдени және саяси өмірді толығымен қайта құру үшін тарихи диалектикалық материализмнің Маркстік түсіндірмесі күшті қару болатын (Тәжікова, 1989: 128). Коммунистік идеология дінге қарсы күресте үздіксіз атеистік білім беруді қолға алды. Атеизмнің өзі екіге бөлінді теориялық және практикалық атеизм. Теориялық атеизм негізі ғылыми болғандықтан да оның нәтижесі тез көріне қоймады. Сондықтан да практикалық атеизмді иектеп кетті. Сол арқылы «әрдайым Алланы жоқ санау» принципін көздеген метод енгізді. Бұл методты да Иасауи ілімінің басты компоненті- зикрден алды. Зикр деп «әрдайым Алланы еске алуды» айтамыз. Мұнда да «тезис-антитезис және синтез» үштігіндегі диалектикалық теорияны Иасауи мәдениетіндегі ең басты ритуал - «Зікірді» трансформациялап өз мүдделеріне қолданды. Міне, кеңесік режим дінмен күресте де «Иасауи мәдениетін» тарихи диалектикалық материалистік метод тұрғысынан талдады, қоғамға өздерінше түсіндіруге тырысты.

Расында Қожа Ахмет Иасауи мәдениеті, тарихи тұрғыдан Өзбекстан, Қырғызстан, Қазақстан, Түркіменстанда кең тамыр жайған діни-рухани құбылыс. Сондықтан Иасауи ілімі, кеңестік ғылыми атеизм қысымына, спекулятивтік теорияларына, маркстік диалектикалық материализмге негізделген шабуылдарына қарамастан өмір сүре берді. (Bennigsen, Wimbush, 1980: 13). Бұл жерде диалектикалық материализм дегеніміз - әлемнің қайта қалыпқа келуін мүмкін санайтын, мұны да санада эволюциялық сатыдан өтіп дамитын идеялар жүйесіне ұқсататын, осы эволюциялық дамуды да тезис, антитезис және синтез сияқты сатылармен түсіндіретін материалистік көзқарас (Кенжетәев, 2021: 66-76).

Ғылыми атеизм мамандары суфизм феноменін сынға алып, маркстік диалектикалық қалыпқа сыймайтындығын да көрсетіп, бәрібір ескіліктің қалдығы ретінде айыптады. Мысалы «...суфизмнің әлеуметтік саяси қыры өте әлсіз. Оларқоғамдағы тәртіпті сынға алумен ғана шектелді. Оларда революцияшыл рекация болмады. Тек әділ патша билеген парасатты мемлекет құруды аңсап, утопияшыл махди күтумен ғана шектелді» дейді. Нәтижеде олар дінді де, Иасауи ілімі мен жолын да “езілген таптың әлсіз демі, жүрексіз дүниенің жүрегі” болудан аспайтын, дүниені өзгертудің айқын және нақты жолын көрсете алмайтын ағымдар жиынтығы деп кемсітті. Нақты Иасауи мәдениеті туралы К. Тажикова, “ресми дін ретінде ислам дінін қабылдаған Қарахан билігінде суфизм оппозицияның бір түрі ретінде көрінді. Ахмет Иасауидің көзқарастарының Орта Азия және Қазақстан даласында мекендеген түркі халықтары арасында танымал болып, құрметке бөленуінің себебі дәстүрлі ислам дініне деген оппозициялық идеясы еді» дейді. Көшпенді халықтар үшін бұл ауадай қажет еді, ал Иасауидің хикметтері осы қажеттілікті өтей алды. Өйткені “Ахмет Иасауи кедей-кепшіктерге жақтасып, билік пен сол кездегі жүйені сынады” деп өз ойын дәлелдеуге тырысады. Автордың ойынша, Ахмет Иасауидің халық арасындағы даңқ-абыройынан пайдаланғысы келген Әмір Темір оның мазарына зәулім ескерткіш орнатады. Өте айлакер әрі көреген саясаткер Әмір Темір бұл зәулім ғимаратты Қожа Ахмет Иасауидің рухына құрмет үшін емес, сол аймақтағы тобырдың көңілінен шығып, қолдау табу мақсатында салдырған екен-мыс. Иасауи хикметтерінде діни-мистикалық, абсолюттік моральдық құндылықтарды, әділет, теңдікті, жақсылықты уағыздап, Қарахан мемлекеті мен жоғарғы билеуші таптың зұлымдықтарына қарсы шықты, мінеп, сынады деген сияқты түсініктері мистикалық формада болса да, прогрессивтік мағынада ілгері түр. Өйткені, бұл идея, тобырдың еркімен қалауы, арман тілегін білдіреді. Сондай-ақ, Құран мен Сунна бойынша әйел мен еркек тең емес, әйел еркектен төменгі дәрежеде тұр. Әйел үйдің

күні, қоғамдағы істерді өз алдына шеше алмайды, бөтен адамдардың алдында жүзін ашып жүре алмайды. Иасауи мәдениетінде тариқаттағы зікірге әйелдер қатыса алады. Осындай мәліметтер мен дәлелдер Иасауи ілімінің, әсіресе әйелдерге қатысты мәселеде исламда жат екендігін көрсетеді (Тәжікова, 1989: 112-114) деп өз мүдделеріне пайдаланды.

Қорытынды. Түйіндей келе, ғылыми атеизмнің кеңестік идеологияның негізі болғандығын теориялық, практикалық мәндегі қолданыс аясы мен ұстанымдарын нақты дәлелдер мен дәйектемелер негізінде тұжырымдауға тырыстық. Коммунистік идеологияда, «бардан бар жасау» тенденциясы, яғни тарихты қайта трансформациялау және түсіндіру басты идеологиялық платформаға айналып жатты. Кеңестік идеология таптық «пролетариат диктатурасын» негізге алып, оны да «большевизм» ретінде анықтады. Бұған қарсы тап саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Себебі, кеңестік жүйе, идеологиялық теориялық тұрғыдан қазақтың саяси, өркениеттік, мәдени, діни және аксиологиялық жүйесіне қарсы бағытталған еді.

Жаппай қуғын-сүргін құбылысына негіз болған КСРО-ның атеистік, саяси, мемлекеттік, нормативтік-құқықтық актілеріне кешенді талдау шарт. Кеңес мемлекетінің дінге қатысты қуғын-сүргін саясатының нормативтік құқықтық негіздері: а) 1918 жылғы 10 шілдеде қабылданған РКФСР Конституциясы. Негізгі платформа атеизм болғандықтан да, имам, молда, жалпы дін басылар жұмыс істеу «құқықтарынан айырылды»; «сайлау құқығынан» айырылды. Бірақ, салықтан босатылмады, керісінше, сотталды. Барлық мүлкі тәркіленіп, жер аударылды. Сондықтан, 1937-1938 жылдардағы жаппай репрессия басталғанда, діни мотивпен сотталғандардың құжаттарында «салық төлеуден жалтару», «контрреволюциялық насихат жасаған», «кеңестік идеологияға қарсы, дінді қолданған», «қарулы қақтығыс жасаған, бандиттер» деген айыптар тағылған.

Қазақстан аумағындағы наразылық шараларының төңірегінде атылғандардың саны мен тізімі туралы да әлі басы ашылмаған құпиялар жатқандығы анық. Батыстық зерттеуші А. Беннигсонның, «Кеңес Одағындағы Ислам» атты еңбегінде 26 279 мешіт, 45 339 имам, мола, муазин; әрбір 700-1000 адамға орта есеппен 1 мешіт болғандығы айтылады (Bennigsen, Wimbush, 1980: 13). 1928-1953 жж. аралығында атеистік қаулы-протоколдар негізінде, функциясы өзгертілген, яки толығымен жойылған діни ғұрып ғимараттары (мешіт, шіркеу) туралы да арнайы зерделеу қажет екендігі сұранып тұр.

Қазақстандағы 1920-1950 жылдардағы кеңестік идеологиялық тарихи құбылыстың орын алуындағы ОГПУ/НКВД қызметкерлерінің саяси белсенділігін негізге ала отырып, архивтік тергеу құжаттарына сыни талдау жасау шарт. Себебі архив материалдары араб графикасымен жазылған төте нұсқадағы сұрақ-жауаптардың мазмұнымен орыс тілінде толтырылған хаттама арасында айырмашылық көп. Сондықтан тесктологиялық және терминологиялық-герменевтикалық сыни көзқарас пен салыстырмалы методологиялық кешенді платформа қажет екендігі белгілі.

Алғыс айту. Мақала OR11465470 «XX ғ. 20-50 жж. Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау процестері: бірыңғай деректер базасын құру» жобасын іске асыру шеңберінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржылық қолдауымен дайындалған.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Аманкүл Т.О. Кеңестік дәуірдегі қазақстандағы ислам 1920-1950 жылдар. Философия докторы (phd) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2020. – 165 б.

Атеизм в СССР: становление и развитие / редкол.: А.Ф. Окулов (отв. ред.) и др. – М., 1986. – 238 с.

«Все религиозные организации мусульман находятся накануне полного разрушения...» (свидетельство муфтия Р. Фахретдинова) // Отечественные архивы. – 1994. – №1. – С. 69-72.

Всесоюзная перепись населения 1937 г. Н.А. Араловец, В.Б. Жиромская, И.Н. Киселев. – М., 1991. – 386 с.

Ердем Х. Пантеизм ве Вахдети вужуд мукайесеси. – Анкара, 1990. – 10 б.

Ислам и советское государство (1944-1990). – М., 2011. – Вып. 3. – 528 с.

Исхаков С.М. Национально-революционное движение в Центральной Азии (1917-1918): Академик П.В. Волобуев. Воспоминания. Статьи. – М., 2000. – 508 с.

Кенжетасов Д. Құндылықтар дилеммасы: кеңестік идеология және иасауи мәдениеті // Адам әлемі. – 2021. – № 4 (90). – Б. 66-76.

- Кокебаева Г.К., Садыкова А.М. Основные направления политики советской власти в сфере религии // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2014. – № 4 (75). – С. 116-122.
- Ленин В.И. Социализм и религия. Об отношении рабочей партии к религии. – М., 1983. – 24 с.
- Нургалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. – Алматы, 2005. – 224 с.
- Нуртазина Н.Д. Наступление на ислам: антирелигиозная политика Голощекина в Казахстане и ее последствия // Казахстан-Спектр. – 2009. – №4(50). – С. 80-87.
- Преодолевая религиозное влияние ислама (Из опыта Коммунистической партии Казахстана). 1917 – начало 1930-х годов. – Алма-Ата, 1990. – 256 с.
- Садыкова А.М. Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясаты (1918-1953 жж.). әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Қолжазба құқығында Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2015. – 201 б.
- Садыкова А.М. Дін саласында кеңестік заңнама: «Шіркеудің мемлекеттен және мектептің шіркеуден бөлінуі туралы» декреті // «VII Торайғыров оқулары. Павлодар облысындағы тұрмыс саласы. Жағдайы мен келешегі» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. 2 том. – Павлодар, 2015. – Б. 287-292.
- Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1933. – 210 с.
- Сүлеймен Х.Б. Фалсафи доктринлер ве теримлер сөзлүгү. – Анкара, 1996. – 226 б.
- Тәжікова К.Х. Ислам: дүниетаным, идеология, саясат. – Алматы, 1989. – 176 б.
- Топалоглы А. Атеизм және оның сыны. – Анкара, 1999. – 13 б.
- Bennigsen A., Wimbush S. Enders. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for Colonial World. – Chicago, 1980. – 290 p.
- Von Mende Gerhard. Komünist Bloktta Milliyet Mefkuresi. çev: FethiTeveetoğlu, Ankara Basımevi. – Ankara, 1966. – 128 p.
- Erşahin S. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi), İlahiyat Vakfı Yay. – Ankara, 1999. – 306 p.

References

- Amanqul T.O. Kenestik dyirdegi Kazakhstandagy Islam 1920-1950 zhyldar [Islam in Kazakhstan during the Soviet era, 1920-1950 years]. Philosophy of Doctors (Phd) Sergey Nadezhin Alu Daındalğan dissertation. – Almaty, 2020. – 165 p. [in Kazakh]
- Ateizm v SSSR: stanovleniye i razvitiye [Atheism in the USSR: formation and development] / red kol.: A.F. Okulov (otv. red.) i dr. – M., 1986. – 238 p. [in Russian]
- «Vse religioznyye organizatsii musul'man nakhodyatsya nakanune polneyshego razrusheniya...» (svidetel'stvo muftiya R. Fakhretdinova) ["All religious organizations of Muslims are on the eve of complete destruction..." (testimony of Mufti R. Fakhretdinov)] // Otechestvennyye arkhivy. – 1994. – № 1. – P. 69-72. [in Russian]
- Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1937 g. [The All-Union Population Census of 1937]. N.A. Aralovets, V.B. Zhiromskaya, I.N. Kiselev. – M., 1991. – 386 p. [in Russian]
- Erdem H. Pantheism ve Vakhdeti vujud mukayesesı [Comparison of Pantheism and Unity of Being]. – Ankara, 1990. – 10 p. [in Turkish]
- Islam i sovetskoye gosudarstvo (1944-1990) [Islam and the Soviet State (1944-1990)]. – M., 2011. – Ex. 3. – 528 p. [in Russian]
- Ishakov S.M. Natsional'no-revolutsionnoye dvizheniye v Tsentral'noy Azii (1917-1918) [The National Revolutionary Movement in Central Asia (1917-1918)]: Academician P.V. Volobuyev. Memories. Staty. – M., 2000. – 508 p. [in Russian]
- Kenzhetaev D. Qundılıqtar dilemmasy: kenestik ideologiya jane İasawi madeniyet [The Dilemma of Values: Soviet Ideology and İasawi Culture] // Adam Alemi. – 2021. – № 4 (90). – P. 66-76. [in Kazakh]
- Kokebayeva G.K., Sadykova A.M. Osnovnyye napravleniya politiki sovetskoy vlasti v sfere religii [Main directions of the policy of the Soviet power in the sphere of religion] // Vestnik KazNU. Historical series. – 2014. – 4(75). – P.116-122. [in Russian]
- Lenin V.I. Sotsializm i religiya. Ob otnoshenii rabochey partii k religii. [Socialism and Religion. On the attitude of the workers' party towards religion]. – M., 1983. – 24 p. [in Russian]
- Nurgalieva A.M. Ocherki po istorii islama v Kazakhstane [Essays on the history of Islam in Kazakhstan]. – Almaty, 2005. – 224 p. [in Russian]

Nurtazina N.D. Nastupleniye na islam: antireligioznaya politika Goloshchekina v Kazakhstane i yeye posledstviya [Attack on Islam: Goloshchekin's anti-religious policy in Kazakhstan and its consequences] // Kazakhstan-Spectrum. – 2009. – 4 (50). – 80-87. [in Russian]

Preodolevaya religioznoye vliyaniye islama (Iz opyta Kommunisticheskoy partii Kazakhstana). 1917 – nachalo 1930-kh godov. [Overcoming the religious influence of Islam (From the experience of the Komunist party of Kazakhstan). 1917 – early 1930s.] – Almaty, 1990. – 256 p. [in Russian]

Sadykova A.M. Kenes Okimetynin dīn salasyndaǵy sayasaty (1918-1953 zh.). [Policy of the Soviet government in the field of religion (1918-1953)]. Al-Farabi atyndaǵy Kazak ultyk University. Kolzhazba Kukygynda Philosophy Doctors (PhD) Galaxin Aluhu Dain Dalgan dissertation. – Almaty, 2015. – 201 b. [in Kazakh]

Sadygova A.M. Din salasynda Kenestik zannam: «Shyrkeudin memleketen zhane mekteptynūden Bolynuī tural» decree [Soviet legislation in the field of religion: Decree "On the separation of the church from the state and the school from the church"] / «VII Toraigrov okular. Pavlodar bald Turkys salas. Zhaggdai me keleshegi» Attas halykaralyk Gylymi-Tajiribelik Conference of Local Materials. 2 Volume. – Pavlodar, 2015. – 287-292 pp. [in Kazakh]

Stalin I. Voprosy leninizma [Questions of Leninism]. – M., 1933. – 210 p. [in Russian]

Sulaiman Kh.B. Falsafi doctrinaire ve therimler therimler sUzlugu. [Dictionary of philosophical doctrines and terms] – Ankara, 1996. – 226 p. [in Turkish]

Tajkova K.H. Islam: Dunyetanym, ideologiya, sayasat. [Islam: world view, ideology, politics.] – Almaty, 1989. – 176 p. [in Kazakh]

Topaloggly A. Atheism jane onyn syny. [Atheism and its criticism]. Ankara, 1999. – 13 b. [in Kazakh]

Bennigsen A., Wimbush S. Enders. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for Colonial World. – Chicago, 1980. – 290 p. [in English]

Von Mende Gerhard. Komünist Bloкта Million Yet Mefküresi. [The Million Yet Idea in the Communist Bloc]. – Ankara, 1966. – 128 p. [in Turkish]

Erşahın S. Türkistan'da Islam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi) [Islam and Muslims in Turkestan (Soviet Period)] – Ankara, 1999. – 306 p. [in Turkish]

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT

РЕДАКТОР СӨЗІ СЛОВО РЕДАКТОРА EDITOR'S WORD

Қасымов С.А.

Редакциядан / От редакции

6-9

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН МӘСЕЛЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ СПЕЦИФИКА И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ SPECIFICITY AND FEATURES OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN

Жанысбекова Г.А., Әшім Ж.К.

Орта Азиялық бюро қызметі барысында Оңтүстік Қазақстандағы «топтық күрестің» пайда болуы

12

Кыдыралина Ж.У.

«Нездоровые и антисоветские проявления»: общественные настроения, протестные группы и организации в 1940-1950-е гг. в Казахстане в документах спецоргана

22

Бейсекеева У.Ш.

Қазақстанда саяси қуғын-сүргін жүйесінің орнығуы

35

ШАРУАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ, ЕТ, АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА НАУҚАНДАРЫНЫҢ ҚҰРБАНДАРЫ ЖЕРТВЫ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ЗАГОТОВИТЕЛЬНЫХ И ДРУГИХ КАМПАНИЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА VICTIMS OF FORCED COLLECTIVIZATION, PROCUREMENT AND OTHER CAMPAIGNS OF THE SOVIET AUTHORITY IN RESPECT OF THE PEASANTRY

Нағымов Ш.Н.

1921-1923 жылдарда Атырау өлкесінде болған ашаршылық

41

Сәрсембин Ү.Қ.

Кеңес билігінің қазақ ауылдарын жою саясаты

52

1920-1950 ЖЖ. ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАННАН КЕТУГЕ МӘЖБҮР БОЛҒАН БОСҚЫНДАР ВЫНУЖДЕННЫЕ БЕЖЕНЦЫ ИЗ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД РЕПРЕССИЙ И ГОЛОДА 1920-1950-Х ГГ. FORCED REFUGEES FROM KAZAKHSTAN IN THE PERIOD OF REPRESSION AND HUNGER IN 1920-1950s.

Қозыбаева М.М.

Ресей аймақтары бойынша қазақ босқындарының орналасу ерекшеліктері

63

ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР ЖӘНЕ АРНАЙЫ ЖЕР АУДАРЫЛҒАНДАР ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН И СПЕЦПОСЕЛЕНЦЫ DEPORTATION OF PEOPLES TO KAZAKHSTAN AND SPECIAL SETTLERS

Абуов Н.А., Шериязданов Б.Р.

Из истории депортации корейцев в Северо-Казахстанскую область

73

**ҚАЗАҚСТАНДА ГУЛАГ ЛАГЕРЛЕРІ ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ЖӘНЕ
ОЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ
СУДЬБЫ УЗНИКОВ ЛАГЕРЕЙ ГУЛАГА В КАЗАХСТАНЕ И ЧЛЕНОВ ИХ СЕМЕЙ
THE FATE OF THE PRISONERS OF THE GULAG CAMPS IN KAZAKHSTAN
AND THEIR FAMILY MEMBERS**

Илясова А., Елеуханова С.В.

Особенности продовольственного обеспечения заключенных Карлага

84

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОСТАНДЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ ТҮТАСТЫҒЫ
ҮШІН КҮРЕСУШІЛЕР – ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ
БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ, НЕЗАВИСИМОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ЦЕЛОСТНОСТЬ
КАЗАХСТАНА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
FIGHTERS FOR FREEDOM, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL INTEGRITY
OF KAZAKHSTAN AS VICTIMS OF REPRESSION**

Маликова С.З.

Мағжан Жұмабаевтің өмірі мен қызметі архив құжаттарында

99

Махат Д.А.

Азаттық жолындағы күрес: Бижан Білалов ісі

105

Сарсембина Қ.Қ., Ілияс А.Ж.

ПХК (НКВД) құжаттарындағы Алаш зиялыларын қудалау саясаты

118

Сдықов М.Н.

Репрессии 30-х годов против ученых. Дело С. Балаубаева

133

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР - ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ
ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
PRISONERS OF WAR-KAZAKHSTANI AS VICTIMS OF REPRESSION**

Асилов Н.Т., Алимгазинов К.Ш.

Политические репрессии в военных комиссариатах Казахстана в 1937–1938 годы

140

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ДӘСТҮРЛІ ДІН ӨКІЛДЕРІ
РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ДУХОВЕНСТВА В КАЗАХСТАНЕ
REPRESSED REPRESENTATIVES OF THE CLERGY IN KAZAKHSTAN**

Кенжетев Д.

1920-1953 жылдар аралығындағы Қазақстандағы дін саясаты

151